

*Раиля Турсун***БАЙЫРКЫ УЙГУР ТИЛИНЕ КЫТАЙ ТИЛИНЕН ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН
СӨЗДӨР ЖАНА МАДАНИЯТТЫН АЙКАЛЫШЫ***Раиля Турсун***ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА ИЗ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА
В ДРЕВНИЙ УЙГУРСКИЙ ЯЗЫК И СОЧЕТАНИЕ КУЛЬТУР***Reyila Tuerxun***LOAN WORDS FROM THE CHINESE LANGUAGE THE ANCIENT UIGHUR
LANGUAGE AND THE COMBINATION OF CULTURES**

УДК: 811.581

Уйгур тили түрк тилдеринин бири болуу менен катар, коңшу улуттар, тилдер менен тыгыз байланышта өнүккөндүктөн курамында өздөштүрүлгөн сөздөр арбын кездешет. өзбек тили, казак тили сыяктуу бир тууган тилдердин, уйгур тилине тийгизген таасири өтө терең. Болжолу менен X кылымда ислам дини менен маданиятынын таралышы уйгур лексикасын араб тилинен кирген сөздөргө байыткан. Ошондой эле, уйгур жана кытай элинин кылымдар бою келген экономикалык-маданий тыгыз мамилелеринин жыйынтыгында абдан көп кытай сөздөрү уйгур тили тарабынан өздөштүрүлүп, лексикалык жактан өнүгүп, байышына салым кошкон. Кытай тилинен кирген сөздөр – иран тилинен кийин эле, эң байыркы өздөштүрүлгөн сөздөр болуп саналат. Аталган макалага тиешеси бар изилдөө чөйрөсү Улуу Жибек жолундагы уйгурлар колдонгон кытай иероглифтери жана кытай тилинин абалы менен чектелген.

Негизги сөздөр: кытай тили, байыркы уйгур тили, өздөштүрүлгөн сөздөр, маданият, маданияттын айкалышы.

Помимо того, что уйгурский язык является одним из тюркских языков, он развивался в тесном контакте с соседними народами и языками, поэтому в его составе много заимствованных слов. Уйгурский находится под сильным влиянием родственных языков, таких как узбекский и казахский. Примерно в X веке распространение исламской религии и культуры обогатило уйгурский словарный запас словами из арабского языка. Также в результате тесных экономических и культурных связей уйгурского и китайского народов на протяжении веков многие китайские слова были поглощены уйгурским языком, что способствовало его лексическому развитию и обогащению. Слова из китайского языка являются самыми древними приобретенными словами после иранского языка. Область исследований, относящихся к данной статье, ограничена китайскими иероглифами, используемыми уйгурами на Великом Шелковом пути, и состоянием китайского языка.

Ключевые слова: китайский язык, древний Уйгурский язык, заимствованные слова, культура, сочетание культур.

In addition to being one of the Turkic languages, the Uyghur language has developed in close contact with neighboring nations and languages, so there are a lot of borrowed words in its composition. Uyghur is deeply influenced by related languages, such as Uzbek and Kazakh. Around the Xth century, the spread of Islamic religion and culture enriched the Uyghur vocabulary with words from the Arabic language. Also, as a result of close economic and

cultural relations between the Uyghur and Chinese people over the centuries, many Chinese words were absorbed by the Uyghur language, which contributed to its lexical development and enrichment. Words from the Chinese language are the oldest acquired words after the Iranian language. The area of research related to this article is limited to the Chinese characters used by the Uighurs on the Great Silk Road, and the state of the Chinese language.

Key words: Chinese, ancient Uighur language, borrowed words, culture, combination of cultures.

Кириш сөз. 1900-1916-жылдар аралыгында Марк Аурель Стейн 3 жолу Кытай Республикасынын Синьцзян автономдуу районунда экспедиция жүргүзүп, ар түрдүү жазуулардан (иероглифтер) турган абдан көп сандагы кол жазмаларды тапкан. Алардын арасындагы бир бөлүгү кытай тили, кош тилдүү (билингвизм) жана көп тилдүү (полиглотство) болгон тарыхый документтер болгон. Андагы мазмундар адабияттагы байыркы классикалык китептер, тилдин окуу куралдары, буддизмдеги канондук китептер, жардамчы адабият (сөздүктөр, справочниктер) жана каттар жана башкалар болгон. Бул батыш аймактардагы байыркы тилдердин, дээрлик, бардыгы кытай тили менен тыгыз байланышта болгондугун далилдеп турат. Синьцзян автономдуу районун байыркы доорлордогу Улуу Жибек жолундагы көп түрдүү маданияттын айкалышкан жана жуурулушкан түйүнү деп мүнөздөөгө болот. Кытай тили качандыр бир убактарда улуу Жибек жолунун калыптанышы жана гүлдөп-өнүгүүсү үчүн маанилүү роль ойногон. Бүгүнкү күндөгү глобализациядагы тилдик контексттеги «эл аралык кытай тили» концепциясын буддизм кеңири тараган Уйгур каганатына баам салганыбызда, биз кытай тили Кытай мамлекетинин байыркы доорлордо феодализм өкүм сүргөн түндүк-батыш аймактарда экинчи тил жана жумушчу тил катары жашоонун бардык аспектилеринде кеңири колдонулганын байкайбыз.

Байыркы уйгур (хунгу) тилиндеги кытай тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн тарыхы. Акыркы жылдардагы археологиялык табылгалар Улуу Жибек жолундагы алкакка кирген мамлекеттер муундан-

муунга байланышты, алмашууларды жана интеграцияны жүргүзүшүп, эбак эле «плюрализмди» жана «ааламдашууну» ишке ашырганын көрсөттү. Уйгур эли тээ байыркы убактардан бери кытай эли (ханзу) менен тыгыз байланышта аралаш жашап келишет. Узак убакыттарга созулган тилдик байланыштар жана маданий алмашуулардын процессинде көптөгөн кытай тилиндеги сөздөрдү өздөштүрүп алышкан. Бул өз кезегинде кытай тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр уйгур тилинин лексикасында аныкталган бир орунду ээлешине түрткү болгон.

«Уйгур тилиндеги башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр менен салыштырганда, кытай тилиндеги өздөштүрүлгөн сөздөрдүн уйгур тилине кирүү мезгили эң байыркы болуп саналат» (А Нажип, 1980), башкача айтканда, уйгур эли эң алгач түрк-байыркы уйгур тилин (хуигу) колдонуп жаткан убакта эле кытай тилиндеги сөздөр кирип, буга кошумча, бул кытай тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр, негизинен, орто кылымдагы кытай тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн сактап калган. Кийинчерээк киргизилген кытай тилиндеги өздөштүрүлгөн сөздөр фонетикалык жактан анча окшош эмес. Мисалы, Мобэй (Гоби чөлүнүн түндүгүндөгү) аймагындагы байыркы Уйгур (хуигу) кагандыгындагы эпитафиядагы тарыхый документтерде qunçuy(公主gongzhu), luu(龙long), sāngün(将军jiangjun), tensi(天子tianzi), tutuq(都督dudu) жана башкалар чыккан.

Байыркы уйгур (хуигу) эли абдан көп сандагы кытай тилинин лексикасы менен уйгурлардын буддизм дининдеги сутраларды которуусунда тыгыз байланыш бар. 1987-жылы Сёгаито Масахиро мырза түзгөн «Дацыен кечилканасынын Трипитака устаттын уламыштары» аттуу эмгекте 500дөн ашык кытай тилиндеги сөздөрдүн бар экенин белгилеп, аларды тизмелеп чыккан. Уйгур тилине динге байланыштуу кытай тилинен кирген сөздөр мурдагыдай эле күнүмдүк жашоодо колдонулуп келет. Бул байыркы Улуу Жибек жолу, тек гана, сооданын жолу эмес, пикир алышуунун жана маданий байланышты бекемдөөнүн жолу экенин жетишерлик далилдеп турат.

Же болбосо Караханиддер династиясынын таасиринен ислам дини чыгышка тарап, Кашкар, Юйтянь жана башка аймактарга жайылган. Мунун жыйынтыгында байыркы кытай жазуусунун (хуигу) маданиятында кайрадан улуу өзгөрүү башталган. XV кылымдын акырына жеткенде, Гаочань мамлекети акыр-аягы ислам динин кабыл алган. Уйгурлар (хуигу) буга чейин көп динге ишенип жүрсө, эми бир гана ислам динине ишенген элге айланып жана акырында маданияты ислам динине бириккен цивилизацияга багыт алган [3, 515-6.]. Борбору Кашкар шаары болгон Караханиддер династиясы ислам динин кабыл алгандан кийин, уйгурлардын коомчулугу өзүн-өзү түрк деп атаган мусулмандарга жана уйгурлардын (хуигу)

байыркы аталышын колдонгон буддизмдеги топко бөлүнүп кеткен. С.Е. Малов Ганьсу провинциясынын Цзюцзоан шаарындагы Манджушри каналында тапкан «Кудай нурунун маанисин түшүнүү» аттуу жыгачтагы гравюра Цин династиясынын Канси мезгилинин 26-жылы (1687-жылы) чегилген. Ал бүгүнкү күнгө чейинки табылган эң акыркы байыркы уйгур (хуигу) жазуусундагы тарыхый документ болуп саналат. Мына ушул кезден тартып, батыш аймактарындагы байыркы жолдогу коштоп жүргөн канондорду которуу, канондук китептерди көчүрүү менен кытай тилин изилдөө иштери да аяктаган.

Уйгур эли ислам динин кабыл алганына карабастан, буддизм дининдеги канондук китептерден өздөштүрүлгөн сөздөр мурдагыдай эле күнүмдүк турмушта колдонулат. Мисалга алсак: pusa(菩萨pusa)、burxan(佛fo)、toyin(道人daoren)、titsi(弟子dizi)、qay(街jie) жана башкалар менен эле чектелбейт. Караханиддер династиясынын мезгилинде белгилүү болгон «бакыт, кубаныч, акылмандык» менен «Түрк тилиндеги чоң сөздүк» эмгектериндеги кытай тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр дагы сан жеткис. Мисалы: lav(蜡la封口蜡)、tong(冻dong)、sun(寸cun)、tu(堵du)、ser(漆qi)、sang(仓cang)、qar(袋囊nang)、biti\bit(笔bi)、çin(真zhen) жана башкалар.

Бул мезгилдерде оозеки жана жазма кытай тилинин колдонулушу, негизинен, гуманитардык алмашуу каражаты катары кызмат кылган. Мисалга алсак, 1190-жылы Батыш Ся мамлекетиндеги адам сөөктөрүнө өтө чеберчилик менен жазылган кытай жазуусу жана тангут аттуу кош жазууда түшүндүрүлгөн сөздүктө чет элдиктер жана ханзулардын өз убагында түшүнө ала турган өзөктүү сөздөр жазылган. Юань династиясында түзүлгөн «Юань династиясына жеткен котормо тили» – бул өзгөчө формадагы кош тилде (билингвизм) түзмө-түз которгон сөздүк. Ал кытайлыктар менен монголдордун байланышуусуна өтө эле ыңгайлуу болгон. «Уйгурлардын мектебиндеги сүйлөшүүнүн популярдуу китеби» жана «Уйгурлардын мектебиндеги которуу тили», «Уйгурлар мектебиндеги билим берүү жана которуу» деген перс-кытай жазуусунда түзүлгөн сөздүк бүгүнкү күндөгү классификацияланган сөздүккө барабар. Бул оозеки жана жазуу түрүндөгү жардамчы адабияттардын түзүлүшү жана кеңири тарашы ар түрдүү улуттар жашаган аймактардагы байланыш үчүн ыңгайлуу абал жараткан.

X кылымдан кийин кытай тилинин маданиятын таратуудагы негизги каражат болгон буддизмге батыш аймактарында ислам дининин кысымынан кийин, кытай тили жана жазуусу акырындык менен үстөмдүк кылган таасирин жоготкон. Кытай тили жана маданиятынын таралуусу дагы гүлдөгөн доорунан чөккөн мезгилге карай өзгөргөн. Бир тектүү маданияттар өз ара жеңил интеграцияланат, ал эми бөтөн

маданият катары ислам дини кытай тилин жана маданиятын таратуунун негизги шарттарына эч кандай ээлик кылбайт. Башкача айтканда, диний тил болгон араб тили менен кытай тилинин арасындагы өтө ири айырмачылыктар кытай тилинин колдонулуусун чектеп турган факторго айланган.

Кытай тилинин батыш аймактарга тамырын жайышы. Кытайдын маданий чөйрөсүнүн таасиринен чыккан кытай тили уйгурлардын коомдук жашоосуна киргенден кийин өзүнүн өзгөчөлүктөрүн сактап калуу менен бирге эле, өзүнө кабыл алууга ылайыкташкан тилдик өзгөчөлүктөн толугу менен жаңы индивидге айланып, адаптация болуу процессин аяктаган. Мисалы: yamul (衙门 yamen), cāngzǎ (椽子 chuanzi), hohanza (好汉子 haohanzi), joza (桌子 zhuozi), sangza (撒子 sani), yangza (样子 yangzi), zuota (糟蹋 zaota), juwawa (饺子 jiaozi), laghman (拉面 lamian), anban (案板 anban) – булардын бардыгы кытай тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр. Бул сөздөр узак убакыттар бою колдонулган процессте акырындык менен уйгур тилинин фонетикалык, морфологиялык жана грамматикалык эрежелерине ылайыкташып, уйгур тилине эбак эле тамырын жайган. Алар чет тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр экенин билбей калган деңгээлге жеткирген.

Уйгур жана кытай тили менен биргеликте түзүлгөн ырлардагы кытай тилинин тамыр жайышынын бир мисалы болуп калат. Уйгурлардын кытай тилинде чыгарма жазуусунун тарыхы эң алгач кытайдын түштүк жана түндүк династиялар доорундагы «Түрктөрдүн ырына» барып такалат. Лянь Сисянь (1231-1280), Гао Кэгун (1248-1310), Мацзу Чан (1279-1338), Гуань Юньши (1286-1324) – булардын бардыгы кытай тилин колдонуу менен чыгармаларын жазган уйгур акындары. Алар уйгурча, кытайча аралаш ырларды жараткан, азыркы убакта аларды текшерип жана далилдөөгө мүмкүн эмес. Синьцзян автономдуу районундагы ханзу эли өтө тездик менен өскөн Цин доорундагы уйгур-кытай тили айкалышкан ырлар салыштырмалуу кеңири тараган. Билингвист (кош тилдүү) адамдар жараткан уйгур-кытай тилиндеги ырлар заманбап ырлар болгон [4, 66-72-66.]. Мисалы:

Sepil yaqisi potey, (城墙边上是炮台 Chéngqiáng biān shàng shì pàotái)

– Шаар сепилдеринин жанындагы бул цитадель.

Yurtning kattisi dotay, (家乡主宰是道台 Jiāxiāng zhǔzǎi shì dào tái).

– Туулган жеримдин (айылымдын) өкүмдары бул даотай (округдун башчысы).

Dillar su ichmidi biay, (这里让我多悲哀 Zhèlǐ ràng wǒ duō bēi'āi).

– Бул жер мени көбүрөөк кайгыга салат.

Man andi qayan ketey. (弃家谋生我无奈 Qì jiā móushēng wǒ wúnài).

– Мен үй-бүлөмдү таштап, тиричилик кылгандан башка чарам жок.

Бул Цин династиясынан бүгүнкү күнгө чейин келип жеткен элдик ырда «potey», «dotay» жана «biay» рифмалары менен уйкашып, бардыгы кытай тилиндеги сөздөрдүн уйгур тилинде айтылышы болуп саналат.

Кытай тилинен кирген сөздөр мезгилдик жактан эң байыркы, сандык жактан эң арбыны болуу менен катар, маанилик-семантикалык колдонулуу чөйрөсү да өтө кенен. Алар экономикалык-саясий, коомдук-маданий жана башка турмуштук ар кыл тармактарды камтып, кытай тилинин Улуу Жибек Жолунда жайгашкан мамлекеттер жана ар кыл улуттарда, айрыкча уйгур элинде таасири күчтүү экендигинен, ар тараптуу экендигинен кабар берет.

Адабияттар:

1. Синцзянь-Уйгур Автономиялык областынын аймак таануучулук комитетинин хронологиялык документтери. - (2000). - 153-б.
2. Кайдалов А. Уйгур лексикологиясы [М]. - Алматы: Казак ССР жана мамлекеттик илимий академиясынын басмаканасы, 1963. - 82-б.
3. Лю Итан. Уйгурларды изилдөө. Тайбэй: Борбордук китеп палатасы. - 1975). - 515-б.
4. Арслан Абдулла. Кош тилдер бириккен поэзияларды үстүртөн талкуулоо – өздөштүрүлгөн сөздөрдү чогултуу жана талкуулоо. Улуттук адабиятты изилдөө. - 2007. - 03; 66-72-б.